

9. Maier C. U., Specht M., Bilger G. Hydrogen evolution on platinum-coated *p*-silicon photocathodes // Internat. J. of Hydrogen Energy. – 1996. – **21**, No 10. – P. 859–864.
10. Vijn A. K., Belanger G., Jacques R. Electrochemical reactions of iron silicide surfaces in sulphuric acid // Materials Chemistry and Physics. – 1988. – **20**, No 6. – P. 529–538.
11. Чиржин А. Д., Лавренко В. А., Панасюк А. Д. и др. Формирование оксидных нанопленок на поверхности дисилицидов титана, молибдена и вольфрама при анодной поляризации // Доп. НАН України. – 2006. – № 12. – С. 96–101.
12. Антропов Л. И. Теоретическая электрохимия. – Москва: Высш. шк., 1975. – 586 с.
13. Лавренко В. А., Мельник В. М., Ягупольская Л. Н. и др. Изучение с помощью циклотронного резонанса разряда водородных ионов на металлах и роль этой стадии в процессе электролитического выделения водорода // Докл. АН СССР. – 1973. – **213**, № 1. – С. 126–128.
14. Робертс М., Макки Ч. Химия поверхности раздела металл – газ. – Москва: Мир, 1981. – 539 с.
15. Фоменко В. С., Подчерняева И. А. Эмиссионные и адсорбционные свойства веществ и материалов. – Москва: Атомиздат, 1975. – 320 с.

Институт проблем материаловедения
им. И. Н. Францевича НАН Украины, Киев

Поступило в редакцию 26.12.2006

УДК 546-31:621:832:662

© 2007

С. М. Лакиза, Л. М. Лопато, Я. С. Тищенко, В. В. Ткач

Поверхня ліквідусу діаграми стану системи $\text{Al}_2\text{O}_3\text{—HfO}_2\text{—Gd}_2\text{O}_3$ в області, що багата на Al_2O_3

(Представлено академіком НАН України С. О. Фірстовим)

A liquidus surface for the Al_2O_3 -rich corner of the $\text{Al}_2\text{O}_3\text{—HfO}_2\text{—Gd}_2\text{O}_3$ system is constructed. No ternary compounds were found in the system under study. The ternary transformation point and the ternary eutectic point are discovered. The ternary eutectic $\text{Al}_2\text{O}_3\text{—GdAlO}_3\text{—F—HfO}_2$ exhibits the cooperative phase growing mechanism which allows one to obtain composite materials by the method of eutectic directional solidification.

Вивчення систем $\text{Al}_2\text{O}_3\text{—HfO}_2\text{—Ln}_2\text{O}_3$ (Ln — лантаноїди, Y) є актуальним, оскільки матеріали на основі HfO_2 мають вищу температуру плавлення, більш високу хімічну стабільність та нижчий коефіцієнт термічного розширення у порівнянні з цирконієвмісними матеріалами [1].

Подвійні обмежуючі системи вивчено детально у роботах [2–10]. Ліквідус діаграми стану системи $\text{Al}_2\text{O}_3\text{—HfO}_2$ — евтектичного типу з координатами евтектики 33%* HfO_2 , 1890 °С [2]. Нові фази в системі не утворюються. На ліквідусі знаходиться також метатектична точка з координатами 18% Al_2O_3 , 2470 °С, що відтворює нонваріантний процес фазового перетворення $F \rightleftharpoons T + \text{рідина}$ (L) твердих розчинів на основі HfO_2 з кубічною структурою типу флюориту (F) у тверді розчини з тетрагональною структурою (T). Фазове перетворення твердих розчинів на основі HfO_2 з тетрагональною структурою у тверді розчини з моноклінною структурою (M) відбувається у твердому стані при 1790 °С за евтектоїдним

*Тут і надалі концентрацію наведено у % (мол.).

механізмом $T \rightleftharpoons M + \text{Al}_2\text{O}_3$ (AL). Розчинність на основі фази Al_2O_3 практично відсутня. На основі фази HfO_2 утворюється вузька область твердих розчинів.

Ліквідус діаграми стану системи $\text{HfO}_2\text{--Gd}_2\text{O}_3$ евтектичного типу з координатами евтектики 78% Gd_2O_3 , 2310 °C [3, 4]. На основі фази HfO_2 утворюються широкі області твердих розчинів з флюоритоподібною кубічною, тетрагональною та моноклінною структурами, ширина яких змінюється із зміною температури. На основі Gd_2O_3 розчинність при температурі евтектики досягає 8% HfO_2 . Фазові перетворення HfO_2 $F \rightleftharpoons T \rightleftharpoons M$ та Gd_2O_3 $X \rightleftharpoons H \rightleftharpoons A \rightleftharpoons B$ (X — кубічна високотемпературна, H — гексагональна високо-температурна, A — гексагональна низькотемпературна, B — моноклінна структури оксидів рідкісноземельних металів (РЗМ)) відбуваються у твердому стані і на ліквідусі не проявляються. Фазове перетворення $T \rightleftharpoons M$ відбувається за евтектоїдним механізмом. Температури фазових перетворень Gd_2O_3 плавно знижуються в області твердих розчинів, у двофазних областях відбуваються при постійних температурах: 2280 °C ($X \rightleftharpoons H$), 2090 °C ($H \rightleftharpoons A$), 2025 °C ($A \rightleftharpoons B$). У системі на основі кубічної структури типу флюориту утворюється надструктура типу пірохлору $\text{Gd}_2\text{Hf}_2\text{O}_7$ (G_2H), що має область гомогенності, яка відокремлена від флюоритоподібних твердих розчинів F вузькими двофазовими областями. Верхня температурна межа стабільності фази G_2H складає 2350 °C.

У системі $\text{Al}_2\text{O}_3\text{--Gd}_2\text{O}_3$ виявлено дві стабільні сполуки: GdAlO_3 (GA), що плавиться конгруентно при 2069 °C [5–10] і має при кімнатній температурі ромбічну структуру, та $\text{Gd}_4\text{Al}_2\text{O}_9$ (G_2A), що плавиться інконгруентно ($\text{G}_2\text{A} \rightleftharpoons L + \text{GA}$) при 1950 °C [7] та має моноклінну структуру. Сполука GA утворює з фазою Al_2O_3 евтектику з координатами 23% Gd_2O_3 , 1720 °C. Сполука G_2A утворює з фазою Gd_2O_3 евтектику з координатами 76% Gd_2O_3 , 1920 °C. Перитектична точка, яка відповідає складу рідини при інконгруентному плавленні фази G_2A , містить 70% Gd_2O_3 . Фазові перетворення $X \rightleftharpoons H \rightleftharpoons A \rightleftharpoons B$ Gd_2O_3 відбуваються в присутності рідини при постійних температурах і утворюють на поверхні ліквідусу три метатектичні точки з координатами: $X \rightleftharpoons H + L$ (2360 °C, 98% Gd_2O_3), $H \rightleftharpoons A + L$ (2200 °C, 90,5% Gd_2O_3), $A \rightleftharpoons B + L$ (2170 °C, 89% Gd_2O_3). Сполука GA зазнає фазового перетворення ромбічна $\rightleftharpoons$ ромбоєдрична структура при 1700 °C [8], а G_2A — моноклінна $\rightleftharpoons$ моноклінна структура зі зміною лінійних розмірів на 0,25% при 1155 °C [7]. Крім цього, в системі виявлено ще дві сполуки: $\text{Gd}_3\text{Al}_5\text{O}_{12}$ (G_3A_5) з кубічною структурою типу гранату, яку одержано при кристалізації стекел, загартованих від високих температур [9, 10], і $\text{GdAl}_{11}\text{O}_{18}$ (G_2A) із структурою $\beta\text{-Al}_2\text{O}_3$, одержаної також загартуванням розплаву [10]. Обидві сполуки є метастабільними. Твердих розчинів на основі компонентів та подвійних сполук у системі не виявлено.

В літературі відсутні дані про діаграму стану системи $\text{Al}_2\text{O}_3\text{--HfO}_2\text{--Gd}_2\text{O}_3$. У роботі [11] наведено результати загартування сплаву 63% $\text{Al}_2\text{O}_3\text{--}14\%$ $\text{HfO}_2\text{--}23\%$ Gd_2O_3 . В результаті плавки в променевій печі з 10 кВт ксеноновою лампою на мідному поду з водяним охолодженням було отримано прозорі склоподібні зразки, які зберігали аморфність до 800 °C, а понад 1000 °C кристалізувались з утворенням фаз AL, $F\text{--Gd}_2\text{O}_3$ та GA.

Зразки для досліджень готували з порошків Al_2O_3 марки ЧДА (ТУ 6-09-426-75), HfO_2 марки ГФО-2 з вмістом основної речовини 99,9% Донецького заводу хімреактивів та Gd_2O_3 марки ГдО-Г (ГОСТ 48–200–81) Дослідного заводу Фізико-хімічного інституту НАН України (м. Одеса). Порошки змішували в агатовій ступці в середовищі етанолу, пресували в таблетки діаметром і заввишки 5 мм. Склади зразків для дослідження вибирали цілеспрямовано, виходячи з результатів дослідження поверхні ліквідусу системи-аналога $\text{Al}_2\text{O}_3\text{--ZrO}_2\text{--Gd}_2\text{O}_3$ [12] та результатів роботи [11]. Було вибрано чотири зразки, склад

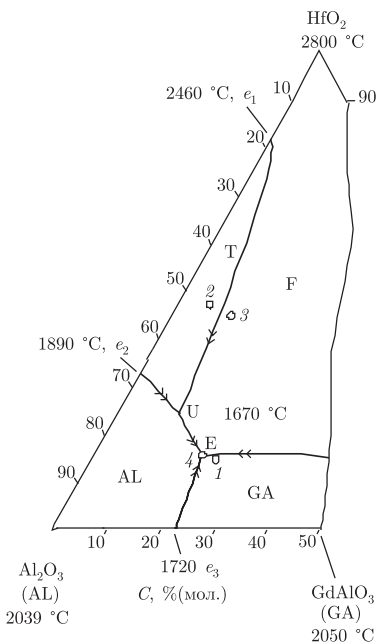

Рис. 1. Проекція поверхні ліквідусу діаграми стану системи $\text{Al}_2\text{O}_3\text{--HfO}_2\text{--Gd}_2\text{O}_3$ в області, що багата на Al_2O_3

яких наведено в табл. 1. Зразки плавлять в установці для високотемпературного диференційного термічного аналізу (ДТА) у середовищі водню в молібденових тиглях [13].

Для аналізу плавлених зразків використовували методи фізико-хімічного аналізу: вивчення мікроструктури (JEOJ-Supergrobo 763), рентгенофазовий аналіз (РФА) на установці ДРОН-1.5 (CuK_α -випромінювання, Ni — фільтр), ДТА до 2500 °C [13], а також метод петрографії (“МИН-8”).

На підставі експерименту, а також даних літератури, побудовано проекцію поверхні ліквідусу діаграми стану системи $\text{Al}_2\text{O}_3\text{--HfO}_2\text{--Gd}_2\text{O}_3$ в області, що багата на Al_2O_3 (рис. 1). У вивченому діапазоні концентрацій проекція поверхні ліквідусу представлена чотирма полями первинної кристалізації фаз: AL, GA, F й T, розділених кривими кристалізації моноваріантних евтектик.

Найбільшу частину поверхні ліквідусу займає поле первинної кристалізації фази HfO_2 , як самої тугоплавкої та термодинамічно стабільної в системі. Поле поділене лінією e_1U трифазової моноваріантної рівноваги $F \leftrightarrow T + L$ на два поля первинної кристалізації фаз F і T (див. рис. 1). За даними петрографії, сплав 1 містить первинні кристали фази T у матриці евтектичної структури, а сплав 2 — первинні кристали фази F також у матриці евтектичної

Таблиця 1. Фазовий склад та показники заломлення первинних кристалів зразків системи $\text{Al}_2\text{O}_3\text{--HfO}_2\text{--Gd}_2\text{O}_3$, за даними рентгенофазового аналізу та петрографії

Номер зразка	Склад, %			Фазовий склад	Показники заломлення первинних кристалів
	Al_2O_3	HfO_2	Gd_2O_3		
1	63	14	23	$\text{GA}^* + \text{AL} + \text{F}$	$\text{GA}: n_p = 2,00; 1,99 < n_g > 2,01$
2	47,5	47,5	5	$\text{T}^* + \text{AL} + \text{GA}$	$\text{T}: n_p = 2,08, n_g \geq 2,14$
3	45	45	10	$\text{F}^* + \text{AL} + \text{GA}$	$\text{F}: 2,10 < n < 2,14$
4	64	16	20	$\text{F}^* + \text{AL} + \text{GA}$	Первинні кристали не виявлено

* Фази кристалізуються першими. * Молярну концентрацію наведено у %.

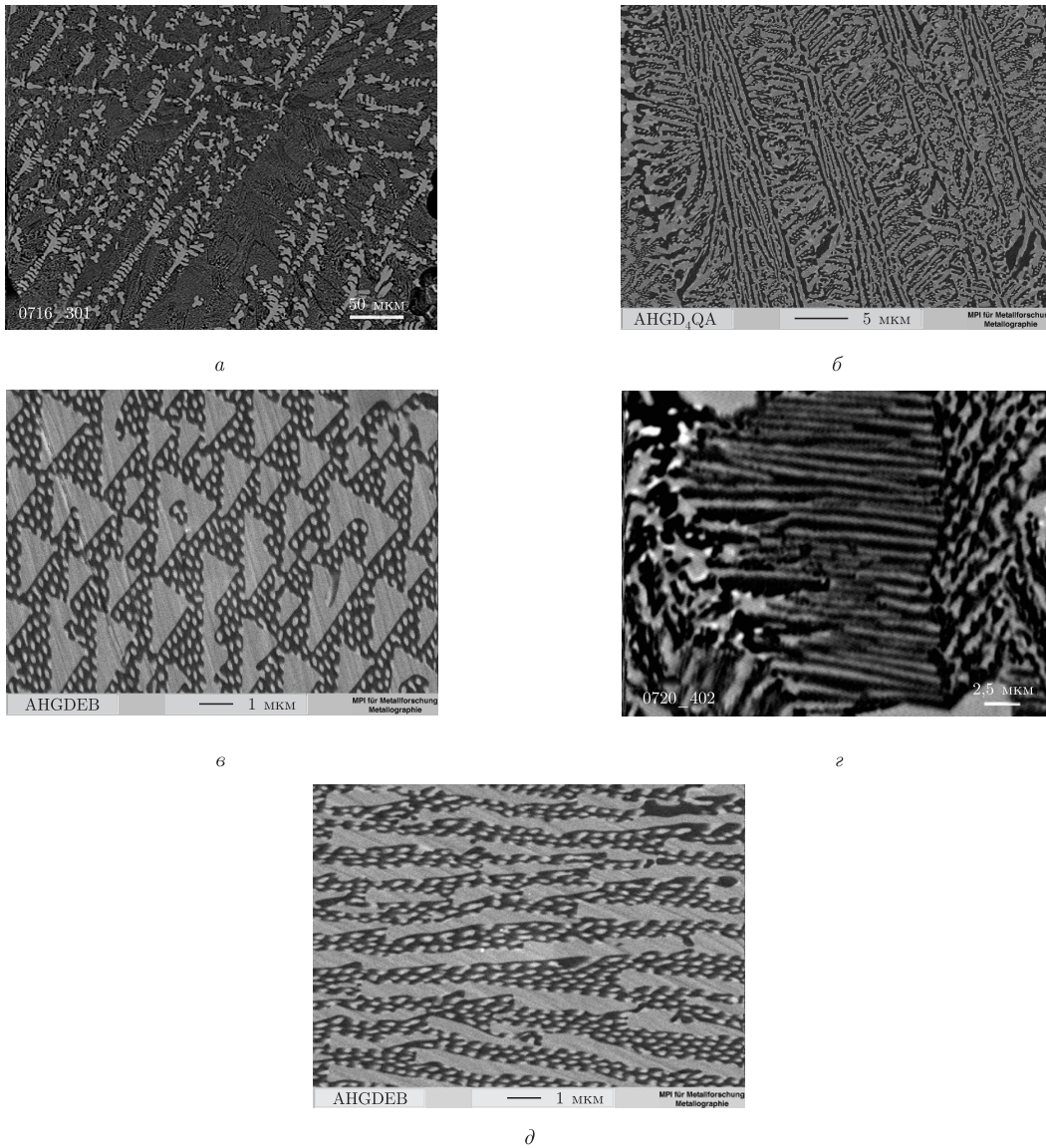

Рис. 2. Мікроструктури деяких сплавів системи $\text{Al}_2\text{O}_3\text{-HfO}_2\text{-Gd}_2\text{O}_3$: *a* – сплав 1, світлі первинні дендрити GA-фази у матриці потрійної евтектики $\text{AL} + \text{F} + \text{GA}$; *б* – колонійна структура потрійної евтектики $\text{AL} + \text{F} + \text{GA}$; *в* – досконала структура потрійної евтектики $\text{AL} + \text{F} + \text{GA}$, GA-фаза (сіра), Al-фаза (темна), F-фаза (світлі включення в темну фазу); *г* – будова колонії потрійної евтектики (у центрі): призматичні кристали GA-фази (сіра) у матриці AL (темна), армованій світлими волокнами F; *д* – будова евтектичного пакету $\text{AL} + \text{F} + \text{GA}$: GA-фаза (сіра), AL-фаза (темна), F-фаза (світлі включення в темну фазу)

структури. Тому моноваріантна крива e_1U проходить між складами точок 1 та 2. У дослідженій області концентрацій на поверхні ліквідусу виявлено дві потрійні нонваріантні точки: евтектичну E, в якій проходить чотирифазовий конгруентний процес $L \rightleftharpoons \text{AL} + \text{F} + \text{GA}$ при 1670°C , та перитектичну U, в якій проходить чотирифазовий інконгруентний перехідний процес з участю рідини $L + T \rightleftharpoons \text{F} + \text{AL}$, температуру якого не встановлено.

На рис. 2 зображено мікроструктури зразків 1 та 4. З мікрофото *a* видно світлі первинні кристали GA-фази в матриці евтектичної структури, що збігається з даними петрографії. Це свідчить про відхилення складу зразка 1 від евтектичного. Відкоригований склад по-

тріюї евтектики (зразок 4) наведено в табл. 1. Загальний вигляд цієї евтектики ілюструє мікрофото *б*, з якого чітко видно колонійну структуру з огрубінням фаз на границях колоній. Витягнута форма колоній свідчить про здатність цієї евтектики до кооперативного росту, що, в свою чергу, відкриває можливість для одержання матеріалів направленою кристалізацією. Мікрофото *в* ілюструє фрагмент досконалої евтектичної структури, в якому світла тригранна GA-фаза знаходиться в темній матриці корунду Al_2O_3 , яка, пронизана (армована) тонкими (до 0,2 мкм) волокнами F-фази. З мікрофото *г* видно три евтектичні колонії в різній орієнтації. Колонії в центрі рисунка *г*, а також у *в*, свідчать, що евтектика $\text{AL} + \text{F} + \text{GA}$ складається з тригранних призм GA-фази в матриці Al_2O_3 , пронизаної нановолокнами F-фази. Будову евтектичного пакета $\text{AL} + \text{F} + \text{GA}$ в іншій орієнтації показано на мікрофото *д*. Виходячи з отриманих зображень, можна запропонувати такий механізм росту цієї потрійної евтектики. При наявності плоскофронтального росту першими в розплав проростають кристали GA-фази у вигляді призматичних стрижнів. У проміжках між призмами GA-фази з деяким запізненням кристалізується корундова матриця разом з волокнистими кристалами повністю стабілізованого HfO_2 зі структурою типу флюориту. Запропонований механізм росту потрійної евтектики $\text{AL} + \text{F} + \text{GA}$ збігається з одним із трьох механізмів росту, запропонованих авторами [14].

Таким чином, встановлено характер взаємодії в системі $\text{Al}_2\text{O}_3\text{—HfO}_2\text{—Gd}_2\text{O}_3$ в області, що багата на Al_2O_3 . Потрійних сполук у цій частині системи не виявлено, що узгоджується з даними про взаємодію в інших системах $\text{Al}_2\text{O}_3\text{—Zr(Hf)O}_2\text{—Ln}_2\text{O}_3$ (Ln — лантанойди). Виявлено дві нонваріантні точки, в одній з яких відбувається інконгруентна перехідна реакція з участю рідини (U), а в другій — конгруентна евтектична реакція E, яка закінчується кристалізацією трьох фаз AL, F й GA. Уточнено склад цієї евтектики, який дещо відрізняється від встановленого в роботі [11]. Запропоновано механізм кристалізації потрійної евтектики. Характер її кристалізації свідчить про реалізацію в ній механізму спряженого росту фаз, що відкриває перспективу одержання композиційних евтектичних матеріалів методом спрямованої кристалізації.

1. Лопато Л. М., Шевченко А. В., Фролов А. А., Редько В. П. Плавление и диспергирование оксидных материалов в “холодном” тигле и в печах с концентрированным лучистым нагревом // Порошк. металлургия. – 2005. – № 7./8. – С. 36–42.
2. Лопато Л. М., Шевченко А. В., Герасимюк Г. И. Система $\text{HfO}_2\text{—Al}_2\text{O}_3$ // Изв. АН СССР. Неорган. материалы. – 1976. – 12, № 9. – С. 1623–1626.
3. Duran P. Phase relationships in the hafnia-gadolinia system // Ceramurg. Int. – 1977. – 3, No 4. – P. 137–140.
4. Шевченко А. В., Лопато Л. М., Назаренко Л. В. Системы HfO_2 с оксидами самария, гадолиния, тербия и диспрозия при высоких температурах // Изв. АН СССР. Неорган. материалы. – 1984. – 20, № 11. – С. 1862–1866.
5. Будников П. П., Кушаковский В. И., Белеванцев В. С. Изучение систем $\text{Gd}_2\text{O}_3\text{—Al}_2\text{O}_3$ и $\text{Sm}_2\text{O}_3\text{—Al}_2\text{O}_3$ // Докл. АН СССР – 1965. – 165, № 5. – С. 1075–1077.
6. Mizuno M., Yamada T., Noguchi T. Phase diagrams of the systems $\text{Al}_2\text{O}_3\text{—Eu}_2\text{O}_3$ and $\text{Al}_2\text{O}_3\text{—Gd}_2\text{O}_3$ at high temperatures // J. Ceram. Soc. Jap. – 1977. – 85, No 11. – P. 543–549.
7. Gervais M., Douy A. Solid phase transformation and melting of the compounds $\text{Ln}_4\text{Al}_2\text{O}_9$ (Ln=Gd, Dy, Y) // Mater. Sci. Eng. – 1996. – B38, No 1./2. – P. 118–121.
8. Coutures J., Coutures J. P. Etude par rayons X a haute temperature des transformations polymorphiques des perovskites LnAlO_3 (Ln=element lanthanidique) // J. Sol. State Chem. – 1984. – 52, No 2. – P. 95–100.
9. Shishido T., Okamura K., Yajima S. $\text{Gd}_3\text{Al}_5\text{O}_{12}$ phase obtained by crystallization of amorphous $\text{Gd}_2\text{O}_3 \cdot 5/3 \text{Al}_2\text{O}_3$ // J. Amer. Ceram. Soc. – 1978. – 61, No 7./8. – P. 373–375.

10. Матюшенко Н. Н., Шевякова Э. П., Лифшиц Е. В., Латина Н. В. Кристаллическая структура и некоторые свойства алюмината гадолиния $Gd_3Al_5O_{12}$ // Журн. неорган. химии. – 1985. – **30**, № 7. – С. 1654–1657.
11. Araki S., Yoshimura M. Fabrication of transparent ceramics through melt solidification of near eutectic composition in $HfO_2-Al_2O_3-GdAlO_3$ system // J. Europ. Ceram. Soc. – 2006. – **26**, No 15. – P. 3295–3299.
12. Лакиза С. М., Лопато Л. М., Редько В. П. Поверхня ліквідусу діаграми стану системи $Al_2O_3-ZrO_2-Gd_2O_3$ в області, що багата на Al_2O_3 // Доп. НАН України. – 2005. – № 4. – С. 95–99.
13. Лопато Л. М., Шевченко А. В., Куцевский А. Е. Исследование систем высокоогнеупорных окислов // Порошк. металлургия. – 1972. – № 1. – С. 88–92.
14. Спиридонова И. М., Карпенко Н. В. Многофазная эвтектическая кристаллизация в трехкомпонентных сплавах Fe–Mo–C и Fe–Mo–P // Теория практ. методов: Науч. тр. Междунар. конф. “Эвтектика VII”, 26–29 сент. 2006. – Днепропетровск, 2006. – С. 62–65.

*Институт проблем матеріалознавства
ім. І. М. Францевича НАН України, Київ*

Надійшло до редакції 28.12.2006